

СТАТТІ: ІНСТИТУТ ФІЛОСОФІЇ – 70 років

Повернення до теми. Постаті

*Петро
Йолон*

ЗНАКОВА РОЛЬ ПАВЛА КОПНІНА В ПЕРЕЛОМНИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ (Стаття друга)¹

У переломний період окреслився також докорінний поворот у характері та спрямованості досліджень у галузі історії української філософської та суспільно-політичної думки, в якому П. Копнін відіграв велику ідейну і науково-організаційну роль. Щоб було повністю зрозумілим, наскільки ці зміни були справді докорінними, слід врахувати, що в попередній період зусилля українських істориків філософії переважно були спрямовані лише на вибіркове висвітлення деяких епізодів культурно-історичного процесу, не маючи на меті його систематичного розгляду, або певних аспектів суспільно-політичних поглядів окремих представників української культури, в першу чергу, великих поетів і письменників Тараса Шевченка, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Івана Франка, які були офіційно визнаними постатями і яких подавали в іпостасі так званих революціонерів-демократів. Утім, ці розробки фактично не були аподиктичним та об'єктивним висвітленням їхнього ідейного багатства та властивого їм світорозуміння, оскільки вимушено виходили з принципів класового підходу та більшовицької партійності, повністю залишали поза увагою національну складову культурної творчості та роль культури в самоствердженні української нації, чим підганяли світоглядні орієнтації видатних постатей під стандарти та схеми комуніс-

© П. ЙОЛОН,
2017

¹ Статтю першу див.: ФД. — 2016. — №6. — С. 54–66.

тичної ідеології. Вони, як правило, спиралися на доступні, офіційно відкриті матеріали та опубліковані літературні твори, залишаючи осторонь все багатство історично надбаної інформаційної джерельної бази.

Проте наприкінці 1950-х і на початку 1960-х років цілком визріла й у всій повноті була усвідомлена науковцями Інституту філософії нагальна потреба у систематичному висвітленні історико-філософського та культурного процесів в Україні від стародавніх часів до наших днів в їхній різноманітності та неповторності, а також у науковій реанімації видатних культурно-історичних постатей, які конституювали та вособлювали ці процеси, що вимагало неодмінного звернення до історичних архівних першоджерел. Як наслідок, відбулися істотні зрушення за тематикою, змістом, джерельною базою, масштабами історичних горизонтів та ідейним спрямуванням досліджень історії української філософії та культури.

В цей час інститутські науковці з історії української філософії та культури зайнялися кропіткою пошуковою роботою в архівах Києва, Львова, Москви, Ленінграда, а також польських міст — Лодзі, Кракова, Варшави. У результаті було розкрито унікальні культурні явища, які свого часу відіграли неоціненну роль у творенні не тільки української культури, але й культур інших слов'янських народів, справляли відчутний вплив на європейський культурний процес загалом. Першим з них стала Києво-Могилянська академія, діяльність якої охоплювала великий історичний період, майже два сторіччя (1632—1817). Вона була першим вищим навчальним закладом європейського типу, який формував українську церковну та світську еліту, надавав вищу освіту широким колам українського суспільства і представникам інших народів. У ній зосередився тодішній світ науки та мистецтва України. Тут працювали видатні діячі науки та культури Феофан Прокопович, Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Мануйло Козачинський, Варлаам Ясинський, Георгій Кониський, Сильвестр Кулябка та інші, які залишили багатющу невивчену рукописну спадщину. Проте опанування її просувалося вкрай незадовільно. Це пояснювалось не відсутністю уваги філософів та культурологів, а «неприступністю самої теми»: твори було написано не класичною латиною; не було ані інституційної, ані фінансової, ані організаційної підтримки. Натомість було явним небажання влади їх оприлюднювати, й існували реальні ризики звинувачень у «милуванні старовиною» та в українському буржуазному націоналізмі.

П. Копнін, чудово розуміючи значення філософських традицій у формуванні інтелектуальної культури та духовному розвитку суспільства, без жодних вагань підтримав інститутських істориків філософії. За його ініціативою наукові співробітники Інституту філософії на чолі з Валерією Нічик та Володимиром Євдокименком розробили розгорнуту програму, яка передбачала переклад, наукове опрацювання та видання філософських праць професорів Києво-Могилянської академії, аналіз суспільно значущих ідей, виявлення їхніх коренів та місця в європейській філософії, дослідження впливу цих ідей на розвиток культури українського та інших слов'янських народів.

Але П. Копнін також чудово розумів, що без певного ідеологічного прикриття успішне виконання накресленої програми буде неможливим. Тому завдяки притаманній йому завбачливості було підготовлено й опубліковано в авторитетному виданні «Літературна Україна» (1967, 31 березня) спеціальну ідеологічно витриману статтю «Біля першоджерел філософської думки», метою якої було упередити неминучі партійні «наїзди» і виставити необхідні ідеологічні запобіжники. Примітним стосовно цього було також і те, що авторами цієї статті були П. Копнін, доцент Київського педінституту І. Табачников та В. Євдокименко, яких важко було запідозрити у прихильності до українського буржуазного націоналізму. У статті історія української філософської думки поставала як «вистраждані й сформовані в боротьбі демократичні та революційні традиції народу, його завоювання в галузі матеріальної та духовної культури, що ввійшли необхідним елементом у його сьогодення як необхідна основа подальшого поступу». Філософську та культурну спадщину Києво-Могилянської академії було визнано як «величезні духовні скарби». У ній вбачали яскравий відбиток «антикріпосницької та національно-визвольної боротьби українського народу», утвердження «ідеї української державності й українсько-російського єднання». Проблему «освяченості» догматами православ'я ідеалів культурної спадщини Києво-Могилянської академії було знято посиленням на відкриті Ф. Енгельсом закономірність — неминучість релігійної забарвленості соціальних та національно-визвольних рухів доби середньовіччя. Розставивши таким чином класові, інтернаціоналістські та атеїстичні наголоси, можна було розраховувати на ідеологічну реабілітацію «неприступної» тематики, а недостатнє дослідження філософської спадщини розцінити як «досить відчутну заборгованість наших вчених перед наукою».

Для практичної реалізації нового науково-дослідного і видавничого проекту П. Копніним було створено спеціальну групу інститутських вчених під керівництвом Валерії Нічик, до складу якої увійшли, зокрема, відомі науковці М. Кашуба, М. Рогович, І. Іваньо та ін. В. Нічик залучила до роботи над плановою тематикою багатьох позаінститутських дослідників, створивши відповідний міжвідомчий колектив науковців, організувала велику групу перекладачів з неklasичної латини українською мовою творів з філософсько-культурної спадщини діячів Києво-Могилянської академії. П. Копнін зумів також добитися в повному обсязі спеціального державного фінансування передбачених планом науково-дослідних розробок і належного освоєння архівної спадщини. В результаті зусиллями наших вчених у філософську науку і в українську культуру зроблено внесок першорядного значення. Свідченням цього є успішне видання у наступні роки багатьох оригінальних праць філософських «апостолів» високої української культури (зокрема: *Сковорода Г.С. Повне зібрання творів у 2-х томах* (К.: Наукова думка, 1973); києво-могилянських мислителів: *Прокопович Ф.* Філософські твори в 3-х томах (К.: Наукова думка, том 1, 1979; том 2, 1980; том 3, 1981), що через всілякі перепони з боку директивних органів вийшли у світ із за-

пізненням на десять років; *Яворський С.* Філософські твори в 3-х томах (К., 1992); *Гізель І.* Вибрані твори в 3-х томах (К.: Свічадо, том 1, книга 1, 2012 і книга 2, 2009; том 2, 2011; том 3, 2010) та ін. Було видано відомі колективні та індивідуальні науково-дослідні твори, серед яких праці В. Нічик («Феофан Прокопович» (К.: Наукова думка, 1977) та «З історії вітчизняної філософії кінця XVII — початку XVIII ст.» (К.: Наукова думка, 1978)), а також Я. Стратій («Проблема натурфілософії у філософській думці України XVII ст.» (К.: Наукова думка, 1981)) та інших науковців Інституту.

Активізувалися й піднесли на високий науковий рівень історико-філософські дослідження Інституту і в інших напрямках, зокрема розвідки П. Манзенка у галузі історії української філософської думки XIX сторіччя та радянського періоду, В. Горського — з історії філософії Київської Русі та методології історико-філософського дослідження, І. Іваньо — у царині систематичного вивчення історії розвитку естетичної думки в Україні та філософської спадщини Г. Сковороди тощо. Важливим наслідком філософсько-культурного доробку науковців нашого Інституту у переломний період стало також те, що вони відіграли роль стимулюючого прикладу для інших наукових колективів. Так, у Львові сформувалася потужна група дослідників історії української філософської думки під керівництвом М. Олексюка. Предметом глибоких наукових досліджень цієї групи та вчених з інших наукових осередків стала філософсько-культурна спадщина Львівської братської школи, Острозької слов'яно-греко-латинської академії тощо.

В подальшому вченими нашого Інституту разом з вітчизняними науковцями інших наукових і науково-педагогічних установ вперше було піднято й упроваджено в науковий обіг потужні шари з історії філософських та культурних надбань українського народу в різні історичні епохи. У цілій низці наукових видань, зокрема, у працях В. Лісового, В. Литвинова, С. Йосипенка, О. Забужко, О. Сирцової та ін., на широкій джерельній базі всебічно зображено процес розвитку української філософської культури й глибоко висвітлено її здобутки в період Ренесансу і Просвітництва, українського бароко, козаччини і діяльності Братств тощо. В духовний простір України було вписано нові знакові постаті культурно-філософського процесу, з позицій принципів методології презентизму здійснено висвітлення ідейного змісту їхньої культурної спадщини та її будівничої ролі в духовному розвитку українського народу — висвітлення, яке вже не втискувалося у норми нав'язливого ідеологічного схематизму, а повністю відповідало аподиктичним засадам наукового підходу.

І нарешті, було підготовано довгоочікуване солідне видання трьохтомної «Історії філософії на Україні», головою загальної редакційної колегії якого був В. Шинкарук і яке подає систематичне, науково обґрунтоване висвітлення українського філософського процесу. Вийшли у світ її перші два томи (К.: Наукова думка, 1987), де відповідальним редактором першого тому є В. Нічик, другого — І. Головаха. Видання третього тому, на превеликий

жаль, поки що так і не відбулося, однією з причин чого є суперечливість підходів до висвітлення та оцінок філософської думки радянського періоду, а також недостатньо повне її вивчення. А фундаментальні філософські дослідження з історії української культури М. Поповича, що висвітлюють її багатогранний розвиток з найдавніших часів до сьогодні в індоєвропейському і загальнослов'янському контекстах, та С. Кримського, що з'ясовують філософські смисли та духовні контури неповторних феноменів української культури — софійності, морального розуму, буттєвої тріади Дім — Поле — Храм, в яких зосереджено вмістище українського національного духу, було відзначено Національною премією України імені Тараса Шевченка. Загальним символічним наслідком усіх цих зусиль стало те, що термін «історія філософської і суспільно-політичної думки на Україні» у значенні її національної невизначеності відійшов у минуле і на його місці легітимно утвердилось цілком зрозуміле концептуальне утворення — історія української філософії, що позначало і відповідний структурний підрозділ і чітко окреслену галузь конструктивних наукових досліджень.

В переломний період відбулися радикальні зрушення в розробці соціальної проблематики. Було досягнуто непересічних теоретичних та емпіричних результатів в плані об'єктивного аналізу реальних суспільних процесів і явищ, формування та обґрунтування соціальних концепцій назрілої трансформації наявної соціальної системи в контексті закономірностей світового суспільного розвитку не на закостенілих ідеологічних догмах і волюнтаристських настановах зверху, а на науковому вивченні реальної соціальної дійсності. Замість спекулятивних розмірковувань на надумані, ідеологічно заангажовані теми, що культивували звеличення неіснуючих переваг соціалістичного способу життя, відбувся поворот до дослідження *реальної* радянської дійсності — такої, якою вона була насправді — методами соціологічної науки, що сформувалися на світовому рівні. Процес був досить непростим, оскільки соціологія як галузь наукового пізнання до останнього часу мала тавро «буржуазної науки», її категорично відкидали маститі ідеологи та керівні органи, вона зазнавала жорсткого придушення. Пояснення цього були цілком зрозумілими, адже соціологічні дослідження радянської дійсності порушували проблеми, не властиві для пануючої соціальної теорії марксистсько-ленінського формату, і отримували результати, які найчастіше їй суперечили. І все ж, для розгортання наукових досліджень у цій галузі П. Копнін створив відповідний науковий підрозділ, назвавши його з урахуванням існуючого стану речей відділом методології, методики і техніки конкретно-соціологічних досліджень. На початку існування відділу ним тимчасово керував досвідчений логік та методолог М. Попович, що цікавився соціокультурною проблематикою і став хорошим учителем для молоді, а незабаром його очолив талановитий соціолог та вмілий організатор В. Чорноволенко, вже відомий своїми працями з методології науки та соціально-політичної проблематики.

У становленні соціологічного напрямку досліджень важливу роль відіграв Ю. Сікорський, який вже захистив кандидатську дисертацію із соціальних питань і, вільно володіючи іноземними мовами, ґрунтовно вивчив західну соціологічну літературу, достатньо глибоко оволодів відповідним теоретичним та методико-технічним апаратом і був здатний практично організувати конкретне соціологічне дослідження. За призначенням П. Копніна він став науковим керівником спеціальної численної групи науковців, яка на госпдоговірних засадах проводила соціологічні дослідження на багатьох великих промислових підприємствах різних міст України на їх замовлення — дослідження, які зажили дедалі ширшого попиту.

Завданням новостворених соціологічних наукових підрозділів стали теоретичні і прикладні дослідження реальної соціальної структури радянського суспільства, становлення і розвиток широких соціальних страт, великих, середніх і малих соціальних груп за різноманітними буттєвими якісними характеристиками, соціальна динаміка особистості в них. Велику увагу було приділено соціальним проблемам праці, престижу професій і соціально-професійній орієнтації молоді, міжгенераційній трудовій мобільності. Okремо розробляли кількісні методи конкретно-соціологічних досліджень, розкривали способи формування і вияви громадської думки. Спеціально вивчали питання становлення та соціального розвитку трудових колективів, дошкульні соціальні проблеми на мікрорівні, структуру міжособистісних відносин тощо. За їх результатами було підготовлено й видано друком фундаментальні колективні монографії, відомі наукові праці В. Чорноволенка, Ю. Сікорського, В. Осовського, В. Паніотто, В. Воловича, А. Ручки та ін., які в науковому середовищі знаходили справжнє визнання і схвалення. Готували і передавали директивним органам, керівництвом промислових підприємств та впливовим громадським організаціям доповідні наукові записки з практичними рекомендаціями. Показово, що вже 1969 року Проект соціального розвитку трудового колективу, розроблений соціологами нашого Інституту на замовлення Львівського телевізійного заводу, був удостоєний Золотої медалі на ВДНГ у Москві.

В наступні роки наукові дослідження в сфері соціологічної проблематики невпинно розширювали, тематично урізноманітнювали, теоретично і практично поглиблювали, методично і технічно вдосконалювали; істотно зростав кадровий науковий потенціал завдяки приходу в Інститут кваліфікованої молоді з галузей різних гуманітарних, а також точних наук, у першу чергу математики, помітно зростав фаховий рівень творчого наукового колективу. Це створило необхідні умови для науково-організаційного розгортання соціологічних досліджень, дало змогу створити нові наукові відділи, кожен з яких репрезентував окремий напрямок розвитку соціологічної науки, і які наприкінці 70-х років було офіційно об'єднано в єдину науково-організаційну структуру — Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР. Тим самим із соціології як науки було змито тавро «буржуазної», що надало їй

необхідної легітимності як рівноправній науковій дисципліні, до речі, набагато раніше, ніж це сталося у відповідних московських академічних установах. Пізніше за рішенням керівних органів Відділення соціології, як це було передбачено наперед розробленими Інститутом планами, було виведено зі складу Інституту філософії і перетворено на нову академічну наукову установу — Інститут соціології НАН України.

В переломний період набули нового забарвлення наукові розробки і в інших галузях філософського знання, які дедалі більше виходили за межі традиційного для офіційної радянської філософії світорозуміння, а їхні теоретичні й практичні напрацювання ставали потужним поштовхом для відчутного наукового новаторства. На наступних етапах розвитку вони привели до становлення нових напрямків наукових досліджень, істотного розширення практикованого в Інституті спектру галузей філософського знання, що ознаменувалося появою й утвердженням в науково-дослідних планах нових філософських дисциплін. Після переведення П. Копніна в Москву, де він очолив Інститут філософії АН СРСР, величезну ідейно-стимулюючу, науково-організаційну і патронатну роль у цьому процесі відіграв Володимир Іларіонович Шинкарук, який 1968 року став директором Інституту філософії АН УРСР. В його призначенні на цю посаду чи не найвирішальніше значення мала позиція П. Копніна, яку він виклав у своєму візиті до члена Політбюро ЦК КПРС, Першого секретаря ЦК Компартії України П. Шелеста перед своїм від'їздом і тим самим унеможливив ідейним противникам, які вже приміряли посаду директора на себе, перервати процес оновлення й повернути все назад. Щоправда, в період правління В. Шинкарука теж було зроблено деякі кроки відступу, зокрема, було відновлено існування відділу діалектичного і відділу історичного матеріалізму. І це цілком зрозуміло, адже В. Шинкарук не мав, так би мовити, копнінського імунітету. Але в загальному вимірі новаторські тенденції в науковій діяльності Інституту філософії продовжували успішно розвиватися: спектр філософських досліджень тематично розширювали, ідейно оздоровлювали й поглиблювали, організаційно укріплювали, їхній професійний рівень невинно зростав.

Так, у сфері соціальної теорії по-новому було поставлено і проаналізовано проблеми соціального пізнання та перетворення соціальної дійсності, об'єктивних та суб'єктивних чинників історичного процесу, трансформації суспільних відносин і соціальних інституцій, їх генезу у цивілізаціях різного типу. Здійснювали соціально-філософський аналіз форм усвідомлення, постановки і розв'язання соціальних завдань, розробляли методологічні проблеми соціального управління, соціального передбачення та прогнозування суспільних явищ, досліджували соціальну активність особистості, способи становлення, історичну роль і соціально-політичні функції громадянського суспільства, процеси формування української політичної нації. Безпосередніми об'єктами філософських досліджень стали духовне та політичне життя суспільства, його відповідність нормам соціальної раціональності.

Набула широкого розмаху розробка найважливіших проблем соціальної етики, функціонування моральних норм і цінностей у сферах політики, господарської діяльності та екологічного регулювання, визначення раціональних засад соціальної справедливості. Отримані вагомі наукові результати теоретичного й прикладного значення знайшли відображення в колективних монографіях і наукових працях В. Куценка, М. Мокляка, М. Михальченка, А. Єрмоленка, М. Степика, І. Бойченка, Л. Ситніченко та їхніх колег, що в загальному підсумку сформувало нову для нашого Інституту галузь наукових досліджень — соціальну філософію.

У другій половині 1960-х років в Інституті розгорнулися всебічні наукові дослідження фундаментальних проблем людини та її світу, які в радянській філософії фактично були зведені нанівець, оскільки марксизм визначав сутність людини лише через сукупність суспільних відносин, чим розчиняв її в суспільстві, реально і концептуально ототожнюючи її з ним. Склалися нові методологічні підходи, нове розуміння, нове концептуальне подання сутності людини, її соціальної ролі і місця в контексті суспільних відносин. Характерною сутнісною ознакою нового тлумачення стало те, що людину як соціальний феномен взагалі і як особистість зокрема було відділено в концептуальному зображенні від її ідеологічно освяченої конструкції у вигляді дифузного соціального стану, який надавав зверхності колективістському середовищу, виробничим потребам та інституційним установам за рахунок знецінення і приниження індивідуальності. В новому тлумаченні людина і особистість набирали статусу пріоритетності в структурі суспільних відносин різних рівнів, стаючи їхньою центральною і відправною ланкою.

В одному з наукових напрямків цих досліджень вчені Інституту в цей період і в наступні роки здійснили глибокий концептуальний аналіз багатосутнісної природи людини, процесів її формування і головних сфер життєдіяльності, проблеми всебічного розвитку особистості. У вагомих колективних виданнях і наукових працях В. Шинкарука, В. Іванова, В. Табачковського, Є. Андроса, Н. Хамітова, Г. Шалашенка, Г. Ковадло та інших науковців за допомоги філософських категорійних структур було розкрито необхідні визначення світовідношення — світосприйняття, світобачення, світорозуміння, духовного і практичного освоєння світу, місце інтелекту у структурі людського буття, з'ясовано нові якісні вияви діяльнісних, пізнавальних та духовних характеристик людини за умов науково-технічної революції. Важливе місце посіла проблема сенсу людського буття та його цінностей, питання особистісного буття людини в есенційних, екзистенційних та моральних вимірах, пошуку способів вивільнення людської особистості від «світоглядного» диктату і залучення її до ситуації відкритого екзистенційного вибору. В підсумку завдяки цим оригінальним науковим напрацюванням наприкінці 1980-х і на початку 1990-х років завершилося становлення в Інституті і в Україні взагалі нового наукового напрямку і утвердження нової наукової дисципліни — філософської антропології, що знайшло своє яскраве відображення

також у виданні під керівництвом і редакцією Н. Хамітова обсяжного словника найважливіших термінів філософської антропології.

В другому науковому напрямку досліджень проблем людини науковці Інституту зосередили увагу на з'ясуванні соціальних та психологічних закономірностей становлення й функціонування людини як індивідуальної особистості, її соціально-психологічної сутності, умов та форм соціалізації і конструктивної реалізації, здійснили теоретико-методологічні й прикладні дослідження соціально-психологічних явищ, що супроводжують її життєдіяльність. В значущих колективних виданнях та індивідуальних наукових працях Л. Сохань, Є. Головахи, М. Шульги, І. Бекешкіної, О. Злобіної та їхніх співпрацівників мало місце комплексне дослідження соціально-психологічної структури особистості та її творчої активності в процесі трудової діяльності, розроблено соціально-психологічну типологію особистості, критерії та принципи раціональної організації її життя та поведінки, реконструйовано особистість як суб'єкта соціальних змін. Важливого значення надано ґрунтовному соціально-психологічному аналізу структури групової діяльності, характерних якісних рис психології соціальних груп та психології міжособистісного взаєморозуміння, запропоновано переконливу концепцію феномена спілкування як суттєвого чинника розвитку особистості. Важливого значення набули проблеми вивчення духовного життя особистості, його стилю, культури та індивідуальних особливостей. У результаті цих фундаментальних досліджень було розроблено соціально-психологічну теорію життєтворчості, що отримала своє конструктивне втілення в педагогічній практиці навчально-освітніх закладів. Соціальна психологія як галузь наукового пізнання посіла своє законне місце в науково-дослідних планах Інституту філософії і в науковій сфері України. Науковий відділ, що репрезентував цю наукову дисципліну, при створенні Інституту соціології НАН України відійшов до його складу.

Починаючи з переломного періоду і впродовж наступних років набрали сили нові віяння в дослідженнях актуальних філософських проблем загальнолюдської і національної культури, з'явилися оригінальні новаторські розробки вчених Інституту в галузі естетики, історії та теорії культури як соціального феномену, мистецтвознавства. В них до відтворення та філософського аналізу культурної реальності, місця і функцій культури в життєдіяльності людини й суспільства на відміну від традиційного класового підходу було застосовано нові методологічні підходи, зокрема, антропологічний, герменевтичний, аксіологічний, структуралістський, досліджено особистісні та моральні виміри культурного процесу. Їхні результати відображено в поважних наукових працях В. Мазепи, Є. Бистрицького, С. Пролеєва, О. Білого, В. Малахова та згуртованого навколо них творчого колективу. В річищі культурної антропології знайшли глибоке висвітлення проблеми розвитку естетичної свідомості та ролі мистецтва в розбудові духовного багатства людини, людської цілісності та людського світовідношення. З'ясовано філософський

зміст проблеми розуміння, здійснено концептуальну реконструкцію феномена особистості в світоглядному, культурному та буттєвому ракурсах, розкрито головні параметри конфлікту культур та вироблено щодо них специфічну філософію толерантності. Розроблено філософську концепцію феномену культури як чинника розвитку людини і повноцінної сфери її буття, досліджено онтологічні проблеми культури, а також характерні риси феномену української культури. Здійснено ґрунтовний естетичний аналіз літературно-художніх цінностей, розкрито соціальні функції культури в категорійній структурі «художня свідомість — семіотика влади — масова свідомість», із застосуванням концептуального апарату політичної філософії, вивчено взаємини влади й мистецтва у посткомуністичному суспільстві, визначено функції культури в процесах легітимації. Філософія культури як наукова галузь в Інституті філософії набула потужного розгортання у багатьох наукових напрямках дотично до інших філософських та гуманітарних дисциплін.

В переломний період було створено належні умови, а також відповідний структурний підрозділ із кадровим забезпеченням для розгортання досліджень з історії зарубіжної філософії. Проте впродовж багатьох років з об'єктивних та суб'єктивних причин вони з великими труднощами змушені були вириватися з лабетів «критики сучасної буржуазної філософії», яка (критика) за визначенням не знаходила в західній філософії нічого позитивного і вбачала в ній лише спотворене на догоду класу буржуазії, перекручене, поставлене з ніг на голову подання об'єктивної реальності, що становило великі перепони для прогресивного розвитку людства і, перш за все, соціалістичного суспільства. Поступово науковці Інституту в цій галузі переходили на позиції конструктивного наукового аналізу сучасної зарубіжної філософії і навіть у працях, в яких вона зазнавала гострої критики загалом, відзначали її значущі світові здобутки. У вагомих колективних та індивідуальних працях В. Ляха, А. Гордієнка, В. Пазенка, Н. Поліщук, Я. Любивою, О. Соболю та їхніх колег здійснено ґрунтовний науковий аналіз поширених на Заході світоглядних орієнтацій, філософських і соціогуманітарних концепцій, що осмислюють тенденції суспільного розвитку за доби глобалізації, сучасні метаморфози світової культури і новітні методологічні засади наукового пізнання. Знайшли широке висвітлення напрацювання західних філософів у розробленні теорії індустріального, постіндустріального та інформаційного суспільства в історичній ретроспективі та перспективі, у філософському осмисленні плинного світу, в постановці та розв'язанні фундаментальних екзистенційних проблем плюралізму, свободи та гуманізму у постметафізичному дискурсі. Отримали адекватне визначення зміст і характер реконструкції світоглядних парадигм, що відображають нові тенденції у західній філософії та зміни соціокультурних орієнтацій, приділено належну увагу проблемі модернізму у філософії культури та у творчості окремих її представників. Розглянуто постановку і філософське бачення проблеми співвідношення раціоналізму, ірраціоналізму та інтуїтивізму, пошуку нових типів раціональності

за умов постмодернізму. Працівники відділу зарубіжної філософії разом із працівниками інших структурних підрозділів здійснили якісний переклад і видали українською мовою багато класичних та сучасних філософських творів західних мислителів, зокрема, побачили світ тематичні антології «Націоналізм» (К.: Смолоскип, 2000) та «Консерватизм» (К.: Смолоскип, 2008), вийшов друком «Англо-український філософський словник» (К.: Либідь, 1996). Наукові дослідження з історії зарубіжної філософії стали важливою галуззю в науковій діяльності Інституту філософії. В ній розробку проблематики розвитку західної філософської думки доповнили також дослідження історії східної філософії, зокрема, китайської. Все це має важливе стимулююче значення для розвитку філософської думки в Україні на сучасному етапі.

Відбувся поступовий відхід від канонів так званого наукового атеїзму, що в такому значущому суспільно-історичному явищі, яким є феномен релігії, не вбачав нічого іншого, крім «опіуму для народу», що слід нещадно викривати і практично викорінювати. Ще в переломний період вперше в науковій практиці Інституту нашими вченими під керівництвом А. Єришева та О. Онищенко було застосовано методи і технічний інструментарій конкретно-соціологічних досліджень для вивчення стану релігійної свідомості та перебігу релігійних процесів, що реально відбувалися в країні. Отримані наукові результати виявилися досить вагомими і неочікуваними, вони геть спростовували офіційні оцінки та інтерпретації ставлення до релігії та церкви широких верств українського населення, для якого, як з'ясувалося, є властивим високий рівень релігійності. Це давало всі підстави для зміни методологічних підходів, предметних наголосів та ідейного спрямування в дослідженні цих суспільних явищ. У наступні періоди ці мотиви наукового новаторства отримали свій глибокий і всебічний розвиток, що зумовило появу нових наукових напрямків — філософії релігії, історії релігії та дослідження сучасних релігійних процесів в Україні і в загальному підсумку призвело до формування нової галузі філософської науки. Цей процес та його результати знайшли свою реалізацію й відбиток у відомих колективних і індивідуальних наукових розробках працівників відповідного структурного підрозділу, зокрема, в наукових працях О. Онищенко, А. Колодного, Б. Лобовика, В. Єленського, П. Яроцького, Л. Филипович, О. Сагана, широкого колективу їхніх співпрацівників у співпраці з позаінститутськими авторами.

У цьому ключі вчені нашого Інституту зосередили творчі зусилля на дослідженні сутності, характеру, змісту і форм складного феномену релігії, його соціального, національного і культурного значення в сьогоденні і в історії нашого народу, на філософсько-соціологічному аналізі проблем розвитку духовної культури в контексті еволюції масової свідомості. Було здійснено концептуальну реконструкцію феномену релігії, її природи і структури, форм функціонування і тенденцій до трансформації, її світоглядних і духовних вимірів, знайшли глибоке висвітлення проблеми релігійної свідомості, її еволюції та особливостей на загальному рівні і на рівні буденної релігійної

свідомості. Визначено місце релігії в духовному житті українського народу, відкрито національні прояви самобутніх рис релігійної духовності українців, схарактеризовано релігійно-суспільні зміни в процесі посткомуністичних трансформацій, сучасний стан релігії й релігійності в Україні, відзначено появу нетрадиційних і нових релігій, розробляють прогнози щодо майбутніх видозмін релігійної ситуації в Україні та її інституційного розвитку.

Упродовж багатьох років проводили різнопланові дослідження з проблем історії та етнології релігії, що в підсумку дало можливість у 1996—2013 роках у видавництвах «Світ знань», «Української асоціації релігієзнавців» тощо випустити в світ фундаментальну десятитомну наукову працю «Історія релігії в Україні» (голова редакційної колегії А. Колодний), в якій систематично висвітлено релігійний процес від часів язичництва до сьогодення, розкрито виникнення, поширення і діяльність усіх релігійних конфесій, течій і напрямків, що сформувалися на ґрунті особливостей національної духовності і релігійних традицій українського етносу, а також під впливом певних суспільно-історичних реалій, зародилися внаслідок ренесансно-реформаційних перетворень, або стали результатом глибокого церковного розколу тощо. Слід також відзначити створення за редакцією А. Колодного і Б. Лобовика ґрунтовного видання «Релігієзнавчий словник» (К.: Червона хвиля, 1996), в якому системно подано релігійну і релігієзнавчу термінологію, висвітлено важливі релігійні події і знакові явища, репрезентовано релігійно-філософські, релігієзнавчі та богословські концепції та вчення.

В практичній сфері науковці Інституту здійснюють постійний моніторинг та вивчення безпосередніх релігійних процесів, що відбуваються в сучасному реальному житті українського суспільства. На їх основі підготовувано й передано різним вищим органам та установам державної влади чимало науково-експертних та науково-аналітичних матеріалів з питань релігійного життя в Україні, налагоджено ділові стосунки й довірливе взаєморозуміння з релігійними конфесіями України, що відкрило більш широкі можливості для того, щоб не тільки видавати солідні наукові праці, а й передбачати розгортання окремих релігійних з'явищ, впливати на них та упереджувати можливі негативні для суспільства наслідки, як це мало місце у випадку з досить сумнівною діяльністю так званого «Білого братства», коли завдяки своєчасному попередженню і наданню нашими науковцями належних доказових матеріалів відповідним державним органам вдалося 1995 року запобігти трагічним, кривавим подіям на Софіївському майдані Києва.

Сформувалась нова академічна галузь української філософської науки, що отримала найменування релігієзнавства, яке базується на власних методологічних принципах і категорійних структурах, використовує власний категорійний апарат і методико-технічні засоби та прийоми пізнання. В ньому зосереджено цілу низку різноманітних наукових напрямків, у тому числі й тих, що мають спільне предметне поле з іншими науковими галузями, зокрема, етнологією, правознавством, історією і теорією культури, пси-

хологією, соціологією, історичною наукою тощо. Теоретичні й практичні напрацювання, кількісне й професійне зростання кадрового потенціалу релігієзнавців дало можливість 1991 року створити новий структурний підрозділ — Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, яке користується багатьма правами самостійної академічної наукової установи. Його наукові здобутки отримали належне визнання не тільки в Україні, але й далеко за її межами, в середовищі світового релігієзнавчого співтовариства. Наші релігієзнавці налагодили тісні зв'язки і активне співробітництво з Парламентом релігій світу, Міжнародною Асоціацією дослідників релігії, з Міжнародною Асоціацією істориків релігії, Міжнародною Асоціацією дослідників релігії Центральної й Східної Європи тощо. На базі Відділення релігієзнавства працює Координаційна рада з теоретичного і практичного релігієзнавства країн Східної Європи.

У загальному підсумку важливо зазначити, що наведений фактаж далеко не вичерпує всього розмаїття новаторських творчих напрацювань вчених Інституту. Так само, це не означає, що кон'юнктурна, ідеологічно заангажована псевдонаукова тематика, починаючи з переломного періоду і до розвалу устрою суспільства «розвиненого соціалізму», повністю зникла з науководослідних та видавничих планів Інституту. Навпаки, вона продовжувала займати в них помітне місце, бо її настирливо нав'язували партійні органи, особливо через створення в науковій структурі Інституту відповідних підрозділів, запобігти чому не було жодних можливостей. Так, за рішенням ЦК Компартії України в Інституті без обговорення і узгодження з його керівництвом та навіть без попереднього оповіщення було в різні часи створено відділ радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів, відділ наукового комунізму, відділ комуністичного виховання трудящих, сектор методологічних проблем контрпропаганди, що навіть за визначенням «вождя світового пролетаріату» до філософії не мали жодного стосунку. Проте слід віддати належне науковим працівникам цих підрозділів, під ідеологічними вивісками яких вони примудрялися визначати свою тематику, що мала наукове виправдання, і виконувати дослідження, що відповідали стандартам наукового мислення. В свою чергу, це давало змогу керівництву Інституту з часом під різними приводами проводити реорганізацію таких неприродних для філософії структур, ліквідувати їх і створювати справжні наукові підрозділи.

Понад те, певною мірою ідеологічне забарвлення було характерне і для науково-дослідних розробок з тематики, яка далеко виходила за межі марксистсько-ленінського світорозуміння. Адже за радянських часів мали місце постійні партійні «наїзди» на філософську творчу громадськість, погромні постанови і рішення директивних органів, гостра критика в офіційній пресі, персональні каральні санкції. Щоб забезпечити собі хоча б мінімальну захищеність, мати хоча б якісь можливості розвивати свої ідеї, втілювати наукові задуми і видавати наукові праці, ініціатори творчих новаторських починань змушені були вдаватися до тактики *конформізму*, імітуючи відданість догма-

тиці марксизму-ленінізму, одним із способів чого було доречне і недоречне використання відповідної термінології і фразеології, показове цитування настановних творів його класиків, партійних документів й виступів партійних зверхників. Можна було вдатися до практики «самвидаву», як це свідомо вчинили науковці Інституту В.Лісовий та Є.Пронюк, знаючи наперед, що у випадку викриття на них чекають кримінальне переслідування, в'язниця і заслання. Як окрема протестна акція, це мало величезне політичне і громадянське значення, але як спосіб діяльності Інституту не давало жодних конструктивних наукових перспектив. Тактика конформізму була інтелектуальною і моральною платою за можливість плідно існувати і творчо розвиватися.

І справді, незважаючи на утиски і переслідування, що прийшли на зміну відлизі, на грізні постанови і табу, на невщухну протидію партійних органів і доносів з боку ортодоксально мислячої частини філософського середовища республіки, нові філософські напрямки, підходи та стандарти філософської рефлексії, що їх вибудовували в річищі світових тенденцій розвитку філософської думки з урахуванням потреб осмислення нашої реальної дійсності, прогресивно еволюціонували, набирали дедалі більшої ваги в науковій діяльності Інституту філософії і до кінця 80-х років стали домінуючими, витіснивши канонізовану псевдофілософську тематику на периферію філософського життя, практично звівши її до нуля. На підтвердження цього варто нагадати той факт, що вже за часів Незалежності, в 1990-х роках у процесі планової наукової атестації Інституту філософії Комісія Президії НАН України, всебічно й неупереджено проаналізувавши наукову діяльність Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України за останні десять років, дійшла промовистого висновку, що йому, однієї з небагатьох наукових установ гуманітарного профілю, з падінням тоталітарної системи не було потреби істотно змінювати науково-дослідну тематику та ідейні підходи до її розробки. Про це Голова комісії академік НАНУ Я. Ісаєвич, який за радянських часів був добре відомим істориком-дисидентом, дуже тонко відчував ідейну різницю між «праведним та грішним» і не мав якихось особистих причин вихвалювати Інститут, доповів на засіданні Президії НАН України, що відображено у відповідних офіційних документах.

Тому можна цілком слушно стверджувати, що Інститут філософії у своєму розвитку, починаючи з переломного періоду і до початку 90-х років, пройшов гідний шлях й перетворився на повноцінну академічну наукову установу, яка виконувала і виконує в країні провідну функцію в своїй галузі науки, а її науковий колектив відігравав і відіграє помітну роль у нашому громадсько-політичному житті, чим сприяв і сприяє демократичному розвитку, національному відродженню українського суспільства і утвердженню державної незалежності України. Як відомо, в 60-х та 70-х роках значна група наших науковців (В. Лісовий, Є. Пронюк, Ф. Канак, С. Кудря, В. Бишовець, В. Цимбал, М. Роженко) брала активну участь у дисидентському русі. В період так званої Перебудови окремі наукові співробітники Інституту,

зокрема М. Михальченко, стали активними учасниками Демократичної платформи у складі Компартії України, яка була внутрішньою опозицією до неї. І вже досить велика когорта вчених Інституту постала як один з ініціаторів, організаторів та активних діячів Народного руху України, який відіграв вирішальну роль у проголошенні України самостійною незалежною державою. Знаменно, що М. Попович став Головою його Київського осередку, який було створено першим, і по завершенні процесу створення увійшов до складу вищого керівного органу НРУ. В цей час відбулися знамениті привселюдні дебати М. Поповича на Центральному телебаченні з секретарем ЦК Компартії України Л. Кравчуком, наслідком яких стали глибокі зрушення в масовій свідомості українців, що значною мірою зумовило прискорення процесів національного самовизначення.

Усі ці обставини дають змогу не тільки конституювати повний та реалістичний образ Інституту філософії в його минулому, але й пояснити деякі особливості розвитку та беззаперечні досягнення філософської, соціологічної та соціально-психологічної науки в нашій країні за умов Незалежності, а також зрозуміти витoki відчутного впливу вчених Інституту на громадсько-політичне, наукове і культурне життя сьогодення, на розбудову демократичного громадянського суспільства в країні.

Статтю одержано / Received 28.11.2016

Petro Yolon

SYMBOLIC ROLE OF PAVLO KOPNIN IN THE CRITICAL PERIOD OF ACTIVITIES OF THE INSTITUTE OF PHILOSOPHY (Article 2)

Pavlo Kopnin had played a significant role in the methodological, ideological and organizational turn which took place in H.S. Skovoroda Institute of Philosophy since late 1950-s till late 1980-s. Due to his efforts the transition from Marxist-Leninist approach to modern methodologies had become possible. He succeeded to legitimize new vectors of research, which were tabooed during the Soviet period: sociology and social philosophy, social psychology, philosophical anthropology, philosophy of culture, studies of religion etc. A number of relevant departments were created. All this provided conditions for displacement of pseudophilosophic subjects and methods of Soviet era by modern topics and approaches.

Keywords: Institute of Philosophy of NAS of Ukraine, Pavlo Kopnin, Ukrainian philosophy, Marxist philosophy, Soviet philosophy, ideologic reduction of philosophy, rationalistic resensing of the subject, essence and methodological functions of philosophy, Kyiv Philosophical School

Йолон, Петро — кандидат філософських наук, провідний науковий співробітник відділу логіки та методології науки Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — системний аналіз та загальна теорія систем, проблеми онтології науки та реальності її об'єктів, проблематика ментальності.

Yolon, Petro — candidate of sciences in philosophy, leading research fellow, Department of Logic and Methodology, H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine. Scientific interests: system analysis and general theory of systems, problems of science ontology and real character of its objects, mentality problems.
